

SYMBOL OG SKEMA I NEO-KANTIANSK SEMIOTIK

Peirces og Cassirers filosofier: bidrag til en semiotik,
der indebærer en teori om erkendelsen¹

Frederik Stjernfelt

Artiklen præsenterer symbol- og skema-begreberne i Kants værk for at følge udarbejdelsen af dem hos to centrale neokantianere, Ernst Cassirer og Charles Peirce. Hos Kant forener skemaet begreb og anskuelse og bliver derved selve mulighedsbetingelsen for objektiv videnskab, medens symbolet er et indirekte skema – i vore dages terminologi, en metafor.

Hos Cassirer bliver symbolet et generalbegreb, der dækker alle den menneskelige ånds artikulationer, medens skemaet bevarer sin centrale plads, nu som den drivende kraft i Cassirers tre-trins version af den menneskelige civiliseringsproces, fra *Ausdrücke* over *Darstellung* og til *reine Bedeutung*. Et vigtigt trin i denne proces er den såkaldte »symbolske prægning«, der tillader skematismen at opstille stabile tegn i *Ausdrückenes* strøm.

Hos Peirce spilles men på flere måder parallel rolle af *diagrammet*, der forener den lighedsbaserede tegnkategori *ikon* med *symbolet*, der i Peirces teori er generelle, tanke-lignende tegn. I hans system bliver diagrammet mulighedsbetingelsen for enhver tanke, idet tanken altid er generel men i stand til under sig at subsumere et kontinuert spektrum af individuelle, ikoniske tilfælde.

De to neokantianere, argumenteres der, deler flere interessante epistemologiske synspunkter. På den ene side »fænomenologiserer« de så at sige Kant: genstanden ses ikke længere som et produkt af åndens evne til at syntetisere; den præsenteres omvendt som et udifferentieret hele, der så kan analyseres på forskellig vis ved brug af skematismen. På den anden side retter de sig mod en semiotik, der indebærer en teori om erkendelsen, for så vidt selve det kantianske begreb om skematisme indebærer en analyse af den indre arkitektur af tegnets *signifié*: den indeholder nødvendigvis en skematisme, der forbinder tanke og forestilling. På denne måde overskrider disse neokantianske semiotikere den saussureske tegnbegreb, hvori den præcise definition af *signifié*en altid forblev uklar med skepticismen som udbredt konsekvens.

Frederik Stjernfelt, mag.art., Ph.D., er adjunkt ved Institut for Litteraturvidenskab, Københavns Universitet. Er desuden redaktør af *KRITIK*. Har bl.a. udgivet *Billedstorm* (sm. m. P.E.Tøjner), Kbh., 1989, *Baldr og Verdensdrama*, Kbh. 1990 og *Formens Betydning. Katastrofeteori og Semiotik*, Kbh. 1992.

Kant var ingen sprogfilosof, men alligevel har hans tænkning givet anledning til en stærk tradition for overvejelser over sprogs, tegns og betydningens status; senest kan de forskellige traditioner for kognitiv semantik og kognitiv lingvistik siges at bygge på en kantiansk indsigt, for så vidt de er enige om at tildele skemaet en afgørende rolle i semantisk beskrivelse (Lakoff/Johnson («kinaesthetic image schemas»), Langacker («landmark/trajectory»), Talmy («force dynamics») – etc.)². Skemaet ses som en formel helhed, der ikke udtømmes ved formallogisk beskrivelse, og som i et eller andet omfang implicerer forestillelige fremstillinger. Det har en abstrakt og generel karakter, og kan følgelig instantieres i en hel række forskellige varianter. Det samme skema antages derfor at kunne forklare en lang række vidt forskellige specifikke semantiske fænomener, for så vidt de på den ene side kan forstås som forskellige variationer af skemaet, og på den anden kan anskues som henvisende til forskellige dele af, forskellige funktioner i eller forskellige synsvinkler på eet og samme skema. Skemaets rolle som semantisk organisationsfigur giver det dermed en afgørende rolle i en rationalistisk sprogbeskrivelse. Hvordan står nu tegnets karakter af symbol – og dets affinitet til sprog- og litteraturteori – i relation til skema-beskrivelsen med dens stærke affinitet til erkendelsesteori?

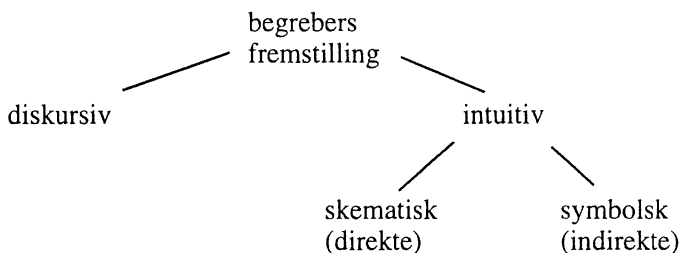
Mit ærinde i denne artikel er at kortlægge forholdet mellem symbol og skema i denne kantianske tradition, og til den ende vil jeg interessere mig for to centrale semiotiske neo-kantianere, henholdsvis i amerikansk og europæisk modus: Charles Peirce og Ernst Cassirer.

Men lad os først betragte forholdet mellem skema og symbol hos Kant. Det er sikkert bekendt, hvorledes skemaet spiller en helt afgørende rolle for Kant i *Kritik der reinen Vernunft*; skemaets funktion er intet mindre end at lægge grunden til objektiv videnskab som sådan, idet det medierer mellem forstandens begreber og anskuelsesformerne tid og rum; det garanterer dermed kompromiset mellem en løsreven rationalisme – dogmatisme i Kants jargon – og en løsreven empirisme. Begreber uden anskuelser er blinde, anskuelser uden begreber er tomme, som det hedder hos Kant i kritikken af de to extremer³. Som det formidlende tredje, der udgør det mulige mødepunkt mellem de to sætter han da skemaet, der dermed bliver den transcendentale mulighedsbetingelse for erkendelse og hindrer ånden i at falde fra hinanden i vild spekulation på den ene side og løsrevne sansninger på den anden. Skemaet er en anskuelse (*KdU*, 254), men en særlig regelkontrolleret sådan; det besørger af indbildningskraften, og afgørende i bestemmelsen af det er, at det ikke er en syntese af begrebet og nogen enkelt anskuelse, »sondern die Einheit in die Bestimmung der Sinnlichkeit allein zur Absicht hat« (*KdrV*, 179), hvilket indebærer, at det adskilles fra billedet, der er forbundet til en enkelt, konkret sansning. Snarere end at være et billede er skemaet således en metode til at bringe et bestemt begreb på billedform (*KdrV*, 179). Kants gennemgående eksempel er begrebet »en trekant«, der kan knyttes til lige

så mange forskellige billeder som der er trekanter; det skema der forbinder begrebet og denne mængde af billeder kan ikke eksistere andre steder end i tanken (*KdrV*, 180) og er at forstå som en regel for indbildningskraftens syntese – fordi begrebet trekant i sig selv naturligvis ikke kan udtømmes i noget enkelt billede, begrebet trekant er ikke fx. ligesidet, retvinklet eller tre centimeter høj. Medens billedet er et produkt af den produktive indbildningskrafts empiriske formåen, så er skemaet et produkt af den rene indbildningskraft a priori og som sådan det konkrete, begrebne billedes mulighedsbetingelse. Begrebet skema omfatter både videnskabelig praxis og hverdagsprog, hvad man kan se af Kants andet eksempel: hunden, hvis skema tillader min indbildningskraft at forestille sig et sådant firfodet dyr generelt uden at være indskrænket til noget enkelt konkret billede af en hund (*KdrV*, 180). Denne form for skema af sanselige begreber har karakter af et »monogram« (*KdrV*, 181) for den rene forestillingsevne a priori – medens skemaet for rene forstandsbegreber er et transcendentalt produkt, der slet ikke kan bringes på noget billed. Denne skematisering af forstandsbegreberne – kategorierne (kvantitet, kvalitet, relation, modalitet) – er det, der for Kant er videnskabsdefinerende, og udgør deres bestemmelse i forhold til anskuelsesformerne rum, og især tid. Kants ærke-eksempel på et skema af et forstandsbegreb er *tallet*, der er alle *størrelsers* skema og defineret ved forestillingen om successiv addition. Årsagsbegrebets skema er forestillingen om noget reelt, der altid følges af noget andet. Nødvendighedsbegrebets skema er en tings væren til enhver tid (*KdrV*, 182-84). Bortset fra det første, der er centralt i bestemmelsen af de kvantitative naturvidenskaber som objektive, gør Kant ikke meget ud af hverken definition eller exemplificering af skema-begrebet – i kontrast til den store vægt, det bærer i argumentationen. Det forbliver et dobbeltvæsen – dels anskuelse, dels regelstyret – og denne »doppeltnatur« har ofte fået fortolkninger af det til at »falde ud« til en af siderne (Marburgerskolen, der gør det til forstand, den kognitive semantik, der gør det til anskuelse). Hvorledes skemaet faktisk fungerer, forbliver for Kant dunkelt, som det hedder det berømte og ofte citerede sted: »Dieser Schematismus unseres Verstandes, in Ansehung der Erscheinungen und ihrer blossen Form, ist eine verborgene Kunst in den Tiefen der menschlichen Seele, deren wahre Handgriffe wir der Natur schwerlich jemals abraten, und sie unverdeckt vor Augen legen werden.« (*KdrV*, 180-81) og han afstår derfor – desværre, må vi sige – fra en »trockenen und langweiligen Zergliederung« af skematismen. Det afgørende forbliver, at skematiseringen af forstandsbegreberne er »Die wahren und einzigen Bedingungen, diesen eine Beziehung auf Objekte, mithin *Bedeutung* zu verschaffen ...« (*KdrV*, 185). Denne betydning kan nu som nævnt opnås både hvad angår empiriske begreber (de tilsvarende anskuelser kaldes også andetsteds »exempler« – det konkrete billede af en hund som eksempel på »hund«) og forstandsbegreber – men der gives også en anden, indirekte fremstillings-

form uden ved det direkte møde mellem forstand og anskuelse, uden skematismens strengthed: symbolet⁴.

Dette kortlægger Kant i *Kritik der Urteilkraft*, hvor han i forbindelse med bestemmelsen af det skønne som symbol på sædeligheden taler om en symbolsk fremstilling parallelt med den skematiske, så at de to udgør underarter under en generel intuitiv fremstilling, defineret ved at udgøres af anskuelser, der underlægges begreber a priori – henholdsvis indirekte og direkte. De står så begge, som intuitive, i kontrast til den diskursive fremstilling, der er anskuelsesfri og alene beror på begreber (og som derfor ifølge Kant er afskåret adgangen til tingslig erkendelse (*KdRV*, 747)):

Den symbolske fremstilling bestemmes først i forhold til fornuftbegreberne (ideerne), der ifølge Kant ikke kan fremstilles, dvs. ikke kan udlægges i nogen korresponderende anskuelse. Her er dømmekraftens fremfærd »bloss analogisch« (*KdU*, 255), hvilket vil sige – som det dunkelt hedder – at den blot stemmer overens med refleksionens form, med reglen for skematiseringen, og ikke med indholdet. Det peger naturligvis hen mod bestemmelsen af det sublime som fremstillingen af det ufremstillelige i *KdU*, men udvides straks til også at omfatte fremstillingen af almindelige forstandsbegreber (altså ikke ideer), for så vidt disse fremstilles analogisk: »... vermittelst einer Analogie (zu welcher man sich auch empirischer Anschauungen bedient), in welcher die Urteilkraft ein doppeltes Geschäft verrichtet, erstlich den Begriff auf den Gegenstand einer sinnlichen Anschauung, und dann zweitens die blosse Regel der Reflexion über jene Anschauung auf einen ganz anderen Gegenstand, von dem der erstere nur das Symbol ist, anzuwenden.« (op.cit.,256) Analogien fremstiller først eet begreb i en anskuelse, der så anvendes om et andet begreb. Kants eksempel er her monarkiet, der på den ene side kan fremstilles som et besjælet legeme, på den anden som en maskine, alt efter om det beherskes af indre »Volksgesetze« eller af een enkelt absolut vilje – ikke fordi der hersker nogen lighed mellem de to versioner af staten og disse to billeder, men fordi der er lighed mellem den kausalitet, der styrer dem. Dette forhold fortjener, finder Kant, en uddybende under-

søgelse, men som sædvanlig, desværre, »allein hier ist nicht der Ort« (257) – sandsynligvis fordi det her kun drejer sig om forberedende øvelser i analysen af det skønnes symbolik. Sproget er for Kant fuldt af denne slags analogier, hvor et udtryk optræder som symbol for refleksionen. Kant nævner her perspektivrigt begreber af filosofisk karakter (*Grund, abhängen, fliessen, Substanz*), der egentlig er blotte symboler (vi ville nok i dag sige metaforer).

I *Antropologien*, endelig, opstiller Kant en klasse til en betydningsteori, der også bygger på dette symbolbegreb. Her hedder det indledningsvis, at »Das Vermögen der Erkenntnis des Gegenwärtigen, als Mittel der Verknüpfung der Vorstellung des Vorhergesehenen mit der des Vergangenen, ist das *Bezeichnungsvermögen*.« (par. 35). Igen er symbolet bestemt ved »figürlich« erkendelse: »Symbole sind bloss Mittel des Verstandes, aber nur indirekt, durch eine *Analogie* mit gewissen Anschauungen, auf welche der Begriff desselben angewandt kann, um ihm durch Darstellung eines Gegenstandes Bedeutung zu verschaffen.« (108) Begrebet gives betydning gennem fremstilling af en genstand, anskuelsen af hvilken besidder en analogi til begrebet. I modsætning til dette symbol anfører Kant her »karakteren«, dvs. bogstav-tegn og lignende, der kun er middelbare, indirekte tegn, der for at betyde noget fordrer henvisning til anskuelser og gennem dem til begreber⁵. Det fører Kant til en taxonomi over tegn, hhv. vilkårlige, naturlige og vidunder-tegn. Den sidste afhandles kort (skeptisk, men overraskende nok ikke særlig kritisk) som begivenheder, hvori naturens orden er vendt om: himmeltegn som tegn på pest og krig etc. – ting, der synes at forkynde den forskrækkede hob verdens ende, som det hedder. De to første kategorier svarer til hvad vi i dag kunne kalde arbitrære og motiverede tegn; under de første opregner Kant otte ikke udtømmende underarter⁶, under de andre opregner han tre klasser efter deres orientering i tid, hhv. demonstrative, rememorative og prognostiske. Eksemplerne er pulsslaget som tegn på feberen; mausolæer og geologiske forekomster som henvisning til fortidige begivenheder; astronomiske og medicinske forudsigelser som henvisning til fremtidige. Det er interessant at bemærke, at Kant her i nogle få kommentarer knytter disse bestemmelser til sin historiefilosofi. Det hedder om de »vilde«, at deres så ofte beundrede livlige fremstilling hidrører fra begrebsligt armod; de er tvungne til at tale om begravelse af stridsøkser, fordi de ikke besidder begrebet »fred«. Ligeledes anses Swedenborgs lære, der sætter sanseverdenen som symbol for en bagvedliggende, skjult, forståelig verden, for sværmeri. Disse stadier kan imidlertid ophæves i oplysningen, der i moral (herunder religion) og ren fornuft skelner det symbolske fra det intellektuelle og derved erstatter et idol med et ideal. »Dass alle Völker der Erde mit dieser Vertauschung angefangen haben, und dass, wenn es darum zu tun ist, was ihre Lehrer selbst, bei Abfassung ihrer heiligen Schriften wirklich gedacht haben, man sie alsdann nicht symbolisch, sondern *buchstäblich* auslegen müsse, ist

nicht zu streiten ...« (108-09) bemærker Kant og tilføjer, at man imidlertid må læse disse hellige skrifter på det symbolske niveau for at fange deres sandhedsværdi og intellektuelle formål.

Medens skemaet således står centralt hos Kant, er behandlingen af symbolet, der ikke væsentligt udstrækkes hinsides de her præsenterede passager, stedmoderlig. Vi kan opsummere, at for Kant er skema og symbol beslægtede ved begge at være intuitive, figurligt forbundne fremstillinger, hhv. direkte og indirekte – og begge i modsætning til den diskursive, rent spekulative begrebslige fremstilling. Kant søger dermed at bringe videnskab og dagligsprog på een og samme formel, for så vidt forståelsesbegrebets skematisme er videnskabsdefinerende, de sanselige begrebs skematisme definerende for dagligsprogsbegrebet og symbolerne, der også baserer sig på skemaer, definerende for metaforbrugen. Oplysningen synes så at være den proces, der ikke så meget leder fra de sidste til de første, men som tillader at skelne de første fra de sidste. Denne symbolteori hos Kant kan siges at være blevet taget op af to prominente neokantianere⁷, amerikaneren Charles Peirce og tyskeren Cassirer.

Den symbolske prægnans mellem Ausdrück og Reine Bedeutung

Skemaets centrale plads hos Cassirer fremgår primært af den vægt han lægger på anskuelsen i sin version af neokantianismen. Marburgerskolen, som Cassirer var elev af, tildelte ellers anskuelsen en ret ringe plads i forhold til Kant, som en sekundær illustration af forstanden og dens begreber, hvor det egentlig interessante foregik – og som ofte tenderer mod at opløse skematismen og gøre den til en forståelsesprocedure. Cassirers generelle projekt i hovedværket *Philosophie der symbolischen Formen* (1923-29) kan siges at være at udbrede Kants fornuftskritik til en generel erkendelsesteori, der dermed må tilstræbe at omfatte og begribe også ikke-videnskabelige diskurser (myte, sprog, kunst) grundet netop i symbolet – og her er anskuelsen og dermed skematismen uundværlige, fordi symbolet ikke generelt kan ophæves i forståelsesbegreber. Indenfor sin kulturvidenskabelige udvidelse af Kant gør Cassirer symbolbegrebet til overbegreb for alle kulturelle fænomener med sit grundbegreb om de »symbolske former«, der omfatter myte, sprog, kunst og videnskab og lader det gennemløbe en hegelisk entäusseringsproces i tre trin igennem historien⁸ – for så vidt en storstilet realisering af det projekt vi så Kant henkastede en passant som en bemærkning om forholdet mellem symbol og oplysning. Cassirers symbolbegreb er naturligvis et andet end Kants; hos Cassirer bliver symbolbegrebet overbegreb for betydning generelt.

For Cassirer er de symbolske formers basis området af *Ausdrücke*, der er karakteriseret ved, at her lader udtryk og indhold sig ikke stabilt adskille, så at egenskaber kan flyde fra det ene *Ausdruck* til det andet og in-

gen stabil betydning lader sig fastholde. *Ausdrückenes* område udgør dermed reelt en art fænomenologisk, førsproglig livsverden, som vi har fælles med dyrene, og hvis symbolske former nok kan henvises til hinanden i specifikke kæder, men ikke kan nå højere begrebslig form end *mana*, det mytiske »begreb« par excellence, der bestandig svinger mellem substantiel og dynamisk definition. Det afgørende for Cassirer er at ponere denne *Ausdrückenes* livsverden ligger i områdets karakter af grundlæggende betydning forud for skellene mellem form og substans, mellem udtryk og indhold – herved undgår han skepticiseringen såvel som *symbol-grounding* problemet: *Ausdrückene* er altid-allerede-betydende. Cassirer behandler dette, idet han insisterer på, at Husserls hylemorfistiske skel mellem stof og form ikke kan være grundlæggende, men må være en åndens senere subtile skelnen: »Es gibt auf dem Standpunkt der phänomenologischen Betrachtung so wenig einen »Stoff an sich«, wie eine »Form an sich« – es gibt immer nur Gesamterlebnisse, die sich unter dem Gesichtspunkt von Stoff und Form vergleichen und ihm gemäss bestimmen und gliedern lassen.« (*PdsF* III, 231). Denne bestemmelse uddyber Cassirer i en sen tekst »Zur Logik des Symbolbegriffs« (1938), hvor han forsvarer sig overfor en kritik ved Konrad Marc-Wogau af *PdsF*. Han gerårder her i en helt fænomenologisk formal-ontologisk diskussion, når det gælder om at bestemme form-stof skellets karakter. Skellet kan naturligvis ikke undværes, og det er jo også det, de højere tegnformer så at sige tager fat i og uddyber, men det har ikke karakter af, som Marc-Wogau angriber ham for at hævde, absolut skel (thi dette ville umuliggøre, at de to nogensinde senere skulle mødes, og Cassirer ville derfor blive sensualist i sin hævde af et selvstændigt stratum af sansedata, hvis organisering ville blive uforståelig). Stof og form er derfor ikke, som det hedder, *Teile*, men *Momente*. (Cassirer 1938, 210) Cassirer anfører ikke her, hvorfra han henter denne skelnen, men den foreligger i hvert fald i Husserls 3. *Logische Untersuchung*, par. 17, hvor delene er »egentlige stykker«, i stand til selvstændig existens løsrevet fra helheden, medens momenterne er »abstrakte dele«, der har uselvstændig karakter (cf. fx. hhv. et tredimensionelt stykke af en ting og overfladen af den); Husserl har ideen fra Brentano, hos hvem momenterne er »logische Teile«. Dette angiver, hvor fænomenologisk Cassirers kantanisme ofte bliver⁹. I denne forbindelse præciserer Cassirer sit tegnbegreb i et angreb på sensualismen ved at hævde, at »Ich betone aufs schärfste, dass die 'blosse', die gewissermaßen nacte Wahrnehmung, die frei von jeder Zeichenfunktion wäre, kein Phänomen ist, das uns unmittelbar, in unserer »natürlichen Einstellung« gegeben ist.« (Cassirer 1938, 214). Fænomenet opleves generelt altid som tegn, og kun i abstraktion kan man forestille sig et ikke-betydende sansindtryk. *Ausdrückenes* »Gesamterlebnisse« tjener således også til, at empirismen og forestillinger om sansedata, sanseråstof og lignende ikke kan få et ben til jorden – og det forhindrer dermed spørgsmålet om, hvorledes ånden dog evner at organisere sansernes amorfe stof. Cassirer

tager derfor Gestaltteoriens parti på dette punkt, organiseringen er allerede sanserne iboende og ikke noget der resulterer af »unbewusste Schlüsse« således som det var Helmholtz' ide (og som det meget ofte forudsættes i forskellige forsøg på at bøde på en for absolut form-stof skellen i perceptionspsykologien).

Han låner endog »den symbolske prægness« fra Gestaltteorien¹⁰, når det så drejer sig om at forklare, hvorledes ånden evner at sondre i *Ausdrückenes* flydende verden. Den udgør den måde, hvopå en »»sinnliches« Erlebnis zugleich einen bestimmten nicht-anschaulichen »Sinn« in sich fasst und ihn zur unmittelbaren Darstellung bringt.« (*PdsF*, 235) i kraft af en »eigenen immanenten Gliederung« (smst.). Der er således proto-stabiliteter i *Ausdrückenes* verden, hvor ånden så at sige kan få fodfæste og udarbejde et skel mellem det sanseligt givne og så dets ikke-sanselige indebyrd i kraft af Gestalt-kvaliteter i det sansede. I den ovennævnte senere artikel fører overvejelserne over fænomenets tegnkarakter Cassirer til at exemplificere sin centrale kategori »symbolsk prægness«, som det kan være ret svært at få hold på ud fra den knappe præsentation i *PdsF*. Skamrødmen tages her som eksempel: den lader sig ikke sammensætte af et perciperet rødt på den ene side og en tilfantaseret skam på den anden: »Hier herrscht nicht blosses Beieinander, sondern jenes Verhältnis, das ich mit dem Ausdruck der 'symbolischen Prägnanz' zu bezeichnen versucht habe. Aber so stark wir das 'Ineinander' gegenüber dem blossen Beieinander auch betonen mögen, so kann doch dieses Ineinander niemals als vollständige Kongruenz und Koinzidenz gefasst werden. Das Ganze, das wir hier vor uns haben, weist vielmehr von selbst eine innere Gliederung auf; es ist ein artikuliertes Ganzes und wird erst durch diese Artikulation zu dem, was es ist. »Schamröte« ist sicher nicht ein blosses Aggregat von Röte und Scham; aber ebensowenig 'ist' die Röte die Scham, oder die Scham die Röte.« (Cassirer 1938, 222-3). Men hermed er Cassirer virkelig gået et fænomenologisk skridt videre end Kant, der i *Antropologien* skriver om det demonstrative, naturlige tegn: »Ob aber das *Erröten* das Bewusstsein der Schuld, oder vielmehr ein zartes Ehrgefühl, auch nur eine Zumutung von etwas, *dessen* man sich zu schämen hätte, erdulden zu müssen, verrate, ist in vorkommenden Fällen ungewiss.« (Kant 1968, 110-11). Cassirers eksempel kan ikke være tilfældigt; som anoterende udgiver af Kants samlede skrifter kender han *gesamtværket*. Kant konstaterer, at rødmens kan have flere forskellige årsager og at det derfor er uvist hvilken årsag den i konkrete tilfælde skyldes – og dette kunne lede Kants tegnteori i retning af at falde i sensualisme og rationalisme, netop fordi det er hentet blandt de naturlige tegn (at kunstige tegn kan være arbitrære er naturligvis ikke chokerende). Heroverfor peger Cassirers eksistens på, at *Ausdrücke* – der i nogen måde svarer til de naturlige tegn – aldrig falder sønder i to dele men altid foreligger i fænomenologisk »gegliederte Einheit«; det falder så tilbage på subjektet hvis det ikke i givet fald kan fortolke tegnet kor-

rekt – tegnet i sig selv er en del af eller moment i en leddelt enhed. A propos kropsdiskussionerne i vore dages kognitiv semantik er det meget sigende, at Cassirers eksempler på symbolsk prægnans generelt er kropslige: skamrødmen eller det smilende ansigt: her er der tale om erfarede, motiverede fænomener, der først i anden omgang kan sondres i udtryk og indhold.

Via den symbolske prægnans kan ånden stige op til det næste trin i Cassirers tretrinsslære: sprogets *Darstellung*, hvor det stabile udtryk tillader at også indholdet på sin side stabiliseres – således svarer et substantiv til den uforanderlige ting, der i samme bevægelse lader accidenser – egenskaber – opstå som det, der nu kan forandres og derfor udtrykkes i verber og adjektiver. På den anden side udspaltes nu tid og rum som det substrat tingen kan opholde sig i. Man skal næppe læse ideen om, at substansbegrebet impliceres af sproget, som værende ækvivalent med en psykologisk tese om at børns indlæring af objektkonstans følger af sprogindlæringen – en tese der definitivt er blevet modbevist. Objektkonstansen angår det forhold, at genstande vedbliver med at eksistere, selv om de forsvinder fra perceptionen; substanskonstansen angår selve spaltningen mellem substans og accidens, der sagtens er mulig i *Ausdrücke*, men først stabiliseres i *Darstellung*. Sætningen som udsagnsenhed er rammen for denne gradvise leddeling, der analyserer genstanden i stadig flere detaljer i løbet af sprogudviklingen. Udviklingens kontinuitet garanteres af, at *Ausdrückenes* verden ikke (kan) forlades; *Darstellungen* bryder ikke med *Ausdrückene* men udgør snarere en fortsat analyse og »Gliederung« af dem og ud fra dem. Det stabile tegn – eller symbol om man vil, er således noget, der udkrystalliseres i en altid-alleerede betydende fænomenologisk verden, ja Cassirer viger ikke tilbage for at foregribe Hjelmlev ved at tilforordne disse stabile tegn en »Zeichenfunktion« (»Das Symbolproblem«, s. 20) der forbinder tegnet med en betydning – uden hvilken tegnet ville »zu einem blossen *Dasein* herabsinken« (ibid.). Denne henvisningsfunktion, denne »Greifen in die Ferne« er *Darstellungenens* forudsætning og overskrider *Ausdrückenes* lokale sammenhænge. I denne *Darstellungs* sfære arbejder skematismen ved igen, objektivt, at forene det, der blev udsondret i forstandsbegreber, anskuelsesformer og sansede egenskaber – mod stadig større sproglig analytisk sofistisering og dermed objektivitet. En ganske særlig rolle spiller her for Cassirer rummet som anskuelsesform: »Was wir »den« Raum nennen: das ist nicht sowohl ein eigener *Gegenstand*, der sich uns mittelbar darstellt, der sich uns durch irgendwelche »Zeichen« zu erkennen gibt, sondern es ist vielmehr eine eigene Weise, ein besonderer Schematismus der *Darstellung selbst*.« (174). *Darstellungen* muliggør oprettelsen af et stabilt rum, ikke kun fordi den sondrer genstande og egenskaber og kan beskrive disses relationer, men fordi rummets skematisering overhovedet i sig selv udgør en skematisering af selve betydningsaktens »Greifen in die Ferne«. Det betyder, at rummet bliver det stabile substrat

for tænkning overhovedet, selve den objektive ånds forestillingsrum generelt¹¹.

Denne objektivering kulminerer i Cassirers tredje kategori, *reine Bedeutung*, hvor substansen opgives til fordel for funktionen. Hermed tenderer anskuelsen mod at blive ladet bagude, og vi får rene begreber, funktioner defineret ved velbeskrevne forhold mellem parametre (i stedet for substanser med egenskaber); Leibniz' *characteristica universalis* og Hilberts metamatematik kan her gælde som utopi. Det er svært at afgøre, om anskuelsen her helt er ladet bagude (hvad den jo kun er i beregningens symbolmanipulation hos Hilbert, ikke i den metamatematiske antagelse af aksiomer). I artiklen om symbolbegrebet (1927) synes det entydigt og med triumf at være tilfældet; allerede i bind III af hovedværket hedder det mere forsigtigt, at den rene betydning ikke »direkte« hviler på anskuelsen, og i Cassirers sidste artikel, om den strukturelle sprogvidenskab, betones dennes afhængighed af gestalt-, organisme- og morfologibegreber i et omfang, så man næppe kan forestille sig denne videnskab uden et abstrakt anskuelsens rum som disse gestalter kan opholde sig i. Sammenfattende kan vi sige, at for Cassirer er det skematismen der først i den symbolske form tillader os at oprette Darstellung og sprog, der skiller – og derefter forener – udtryk og indhold i en tegnfunktion, og som i anden omgang tillader at hæve os videre ud af sproget mod videnskaben med egentlige skematismer i streng forstand; spørgsmålet står så åbent, om skematismen kan efterlades som en wittgensteinsk stige efter at det beskidte arbejde med anskuelsen er gjort.

Diagrammet mellem ikon og symbol

Også hos Peirce hænger symbol og skema sammen på en intrikat og interessant vis. Peirces triade *ikon–index–symbol* er jo nærmest blevet versunkenes Kulturgut, som alle betjener sig af, men det er ikke i alle tilfælde i fuld overensstemmelse med Peirces egen doktrin¹². For Peirce er denne »anden trikotomi« (i tilføjelse til den første *tone–token–type* og den tredje *rhem–dicitegn–argument*) ikke nogen klassifikation, der sondrer tre uafhængige tegnkategorier. Tegnet hos Peirce kan snarere lignede ved en russisk babusjka-dukke, hvor de højere tegnformer indeholder de lavere. Det er således tilfældet, at ethvert tegn for Peirce »indeholder« – dvs. ved logiske slutninger kan terminere i – et ikon; det er selve mulighedsbetingelsen for, at det kan indeholde betydning, at afkodningsprocessen på et eller andet tidspunkt ender med noget forestilleligt. Det forestillelige er nemlig for Peirce betingelsen for evidens, og uden dén ingen betydning. Indexer indeholder således ikoner (fodsporet på stranden, fotografier er gode eksempler), ligesom symbolet skal indeholde en procedure for, hvorledes dets generelle, vanemæssige betydning i den konkrete sammenhæng oversættes til et ikon. Som man ser, er en version af

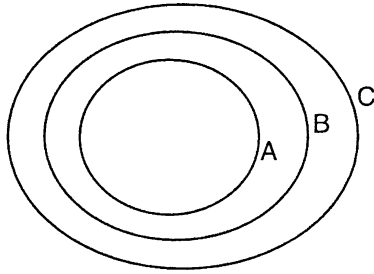
Kants skematisme-problem allerede på færde i forholdet mellem ikon og symbol hos Peirce. Peirce – der på den ene side anser Kant for »King of modern thought«, men på den anden side angriber ham på mange punkter, især som logiker – ser Kants opstilling af problemet om de syntetiske a priori dommes mulighed i *KdrV* for en af hans helt store indsats, omend Peirce ikke bryder sig om selve begrebsparret analytisk/syntetisk, fordi det netop grunder sig på Kants ide om at den logiske slutnings konklusion ikke rummer mere end der allerede ligger i præmisserne: »Kant declares that the question of his great work is »How are synthetical judgments possible?« By *a priori* he means universal; by synthetical, experiental (*i.e.*, relating to experience, not necessarily derived wholly from experience). The true question for him should have been, »How are universal propositions relating to experience to be justified?«« (*CP* 4.92). Selv om Peirce korrigerer Kants sprogdragt, anser han denne indsigt for en »indispensable stepping-stone of philosophy«, og Peirces reformulering peger meget vel på hvorledes han selv søger at løse problemet. Den mulige sammenkobling af universelle domme og erfaringen er Peirces version af det, og for at begribe den må man betænke, at for Peirce eksisterer universalia; han er skolastisk – og scotistisk – realist i behård forstand. Ganske vist eksisterer de ikke som noget virkeligt, alt virkeligt er for Peirce konkret, i hans terminologi »andethed«, men de eksisterer som muligheder (Peirce opererer med »real possibilities«), beskrevet ved prædikater – »førstehed«. At der på den anden side overhovedet eksisterer »typer« i Peirces første trikotomi, som underordner sig en potentielt uendelig serie »tokens«, der igen er defineret ved at besidde visse af disse mulige kvaliteter – udgør hjørnестenen i denne begrebsrealisme: typens tredjehed er nødvendigvis generel. Disse universalier har qua muligheder den egenskab at de er defineret som *kontinua* (fordi de potentielt underordner en kontinuert række af mulige tokens). En afgørende del af Peirces metafysik lærer følgelig, at kontinuet eksisterer, og han overbyder Cantor i definitionen af kontinuet. For Peirce er kontinuet defineret ved at indeholde ethvert tænkeligt multiplum (og altså alle Cantors *Aleph*'er) – hvad typen som universalium angår, indebærer dette, at den henviser til alle mulige instantiationer af sig selv, og denne mængde udgør et kontinuum, som de realiserede instantiationer altid kun er en lille og plukvis delmængde af. At Peirce definerer generaliteten ved prædikatet kunne ved første øjekast minde om Russells løsning, men Peirces ide er ikke ekstenionel, thi prædikatet defineres ikke ved mængden af genstande, der falder under det; trafikken er omvendt, prædikatet eksisterer som kontinuert mulighed (førstehed) forud for enkelttilfældene (andethed), medens først tredjeheden kortlægger muligheden for, at visse typer enkelttilfælde pr. vane besidder visse generelle egenskaber. Man kan sige, at ethvert prædikat hos Peirce er *konditionelt* bestemt, og at dette udgør kernen i hans pragmatisme. At sige, at en genstand er fx. *hård*, er for Peirce ækvivalent med at hævde det konditionale udsagn, at *hvis* man udsatte

genstanden for denne og hin test (fx. ridse i den med forskellige mineraler), så ville den opføre sig sådan og sådan (fx. ikke lade sig ridse). Selve prædikatet »hård« er derfor en blot mulighed, fsv. det ikke er givet, at der eksisterer hårde genstande – og det symbolske udsagn »Diamanter er hårde« angiver en universel vane, der underordner sig en potentielt kontinuert række af *mulige* diamanter, om hvilke vi i øvrigt intet specifikt (»andethed«) ved. Universaliet får derfor for Peirce den mærkelige egenskab at det er »vagt«; qua kontinuert kan dets ekstension ikke bestemmes præcist¹³.

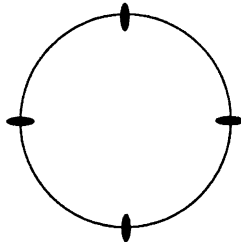
Kants skematisme-problem bliver derfor for Peirce problemet om at bestemme forholdet mellem den anskuelige, universelle førstehed, og tankens generelle tredjehed – et udelukkende idealt spørgsmål, fordi andetheden, spørgsmålet om disse forholds henvisning til virkeligheden, sættes i parentes. Peirces originale løsning ligger i hans begreb om »diagram«, der såvidt jeg kan se i en del måder kan lignedes ved Cassirers begreb om »symbolsk prægnans«. Ligesom denne indeholder noget sanseligt og ikke-sanseligt »før« disse kategoriers udspaltning, så er diagrammet karakteriseret ved på een og samme gang at være forestilleligt og generelt. Der ser ud til, at enhver nogenlunde ambitiøs rationalisme må besidde et sådant begreb, der relativt modsætningen mellem sansning og tanke, der ellers forbliver en kløft åben for uendelige skepticismer. Hos Peirce udgør diagrammet en særlig klasse af ikoner ifølge en tredeling af ikonbegrebet ud fra hvilken »mode of Firstness«, de udnytter: »Those which partake of simple qualities, of First Firstnesses, are *images*; those which represent the relations, mainly dyadic, or so regarded, of the parts of one thing by analogous relations in their own parts, are *diagrams*, those which represent the representative character of a representamen by representing a parallelism in something else, are *metaphors*.« (CP 2.277) Diagrammer repræsenterer forholdene mellem en tings dele ved analoge forhold mellem sine egne dele – idet forholdene repræsenteres som dyadiske. Grunden til at man kan tænke i diagrammer er dels, at de som alle ikoner har den egenskab (modsat andre tegn), at »... by the direct observation of it other truths concerning its object can be discovered than those which suffice to determine its construction.« (2.279) – dels, at dette »mere« via en symbolsk fortolkning indgives en generalitet. Diagrammet er for Peirce et skelettalt ikon, der reducerer sin genstand til nogle få relationer ud fra en symbolsk – dvs. generel – intention¹⁴. Diagrammet får derved symbolets generalitet, både hvad angår dets status som et generelt tegn (ethvert symbol er en type), og med hensyn til generaliteten af den genstand det henviser til (selve definitionen på symbolet)¹⁵ – og dets enkelte dele får benævnelse ud fra symbolet (og derfor kan det egentlig som hos Kant heller ikke tegnes per se, udtrykt i begreberne fra den første triade er det som alle symboler en type, ikke en token – ethvert konkret tegnet eller trykt diagram er blot et exemplar af en generel type) – samtidig med, at det er observerbart, og der kan foretages eksperimen-

ter på det. Denne generalitet har udtryk i, at diagrammet er et ikon formet efter visse symbolske regler og omformeligt efter visse andre (jvf. her Kant, for hvem forstanden netop var det *regelstyrede* par excellence). Diagrammet er kort sagt et ikon, der er formet efter et symbols regler – præcis som skemaet hos Kant er en anskuelse, der fremstiller et begreb¹⁶.

Men Peirces udlægning tilføjer en række vigtige bestemmelser til Kants sparsomme definition. En deduktion – en nødvendig slutning – er således for Peirce altid motiveret i et diagram. Den første præmis tillader opstillingen af et diagram, den anden præmis tilføjer en oplysning, der muliggør et experiment på diagrammet, der fører til at konklusionen kan aflæses af diagrammet. Et tidligt eksempel hos Peirce er selve den logiske slutnings transitivitet (Det forhold, at $((A \Rightarrow B) \ \& \ (B \Rightarrow C)) \Rightarrow (A \Rightarrow C)$) der kan illustreres ved følgende diagram (W, V, 337)¹⁷

At sige at eet udsagn følger af et andet er at sige at det sidstes sandhedsområde ligger inden i det førstes, som Peirce siger. Selv om Peirce i tilknytning til dette tidlige eksempel taler om »illustration«, er hans pointe præcis, at diagrammet ikke kun illustrerer en symbolsk indsigt med et forestillingsbillede; selve den logiske slutning *er* diagrammatisk, og det gælder også for formaliserede symbolske logikker, som man kan »regne« på; præcis denne egenskab garanterer nemlig, at de reelt er ikoner. Et andet eksempel er følgende treleddede argument (CP 1.66): »Hvis fire punkter er forbundet i en cirkel« og »Hvis man bevæger sig fra det ene yderpunkt til det andet gennem en eller anden vej på cirklen«, »Så vil hvert af de andre to punkter gennemløbes henholdsvis et lige og et ulige antal gange«:

Denne slutning når man frem til ved at eksperimentere på diagrammet; man lader en vej løbe rundt om cirklen og indser, at det er tilfældet for denne vej – og generaliserer så til at hver eneste yderligere omgang om cirklen blot vil lægge endnu een til antal passager i hver af de to punkter, uanset retning.

For Peirce er det til og med tilfældet, at den diagrammatiske fremstilling af logikken er væsentligere end den symbolske, netop fordi den har ikonisk karakter og dermed sikrer evidensen i de logiske slutningers gyldighed¹⁸. Pragmatisten Peirce er således mere sikker i sin sag end Cassirer med hensyn til anskuelsens uudryddelighed. For Peirce er diagrammet *sine qua non* i enhver videnskab, der således forbliver forbundet til anskuelsen. Vi må forestille os, at der også gives symboler, der indeholder ikontyperne billed og metafor (men Peirces metafor indeholder også allerede et diagram¹⁹!), så at det ikke er alle symboler, der giver denne tankeexperimentets mulighed. (Symboler bygget på billeder angår generelle kvaliteter (symbolet »rød«) – og hvis vi vil eksperimentere på dem, må vi først indleje dem i et kvalitetsrum (i dette tilfælde fx. farvespektret) – men det vil sige at oprette et diagram). Det er nødvendigt at erindre om, at symbolet ikke hos Peirce, som ofte antaget, er et konventionelt tegn tilknyttet den menneskelige bevidsthed (selv om det er dets foretrukne habitat). I Peirces objektive idealisme er symbolet en vane, en tendens, der lige så vel kan have sit sted i menneskeånden som andre komplicerede steder i verden; der er intet i vejen for, at vi kan forestille os naturlige diagrammer; på denne måde undgår Peirce skepticis- men ved at operere med reelt eksisterende generelle objekter; og hans middelalderlige realisme bidrager til hans teoris ejendommelighed set fra vore dages synspunkt, hvor vi langt ind i rygmarven er blevet vant til at operere med en Frege-Russell-løsning, der lader alt eksisterende være unika og det generelle henvist til extensionelt definerede prædikater. Som i tilfældet med de skolastiske realister og de østrigske realister blandt Brentano-eleverne omkring århundredskiftet skal man dog ikke tro, at de generelle genstande eksisterer på samme aktuelle måde som de specifikke²⁰, de har snarere karakter af muligheder (ikonerne), vaner (symbolerne), sagforhold (udsagn), argumenter (de logiske slutninger).

Der er flere interessante bemærkninger at knytte hertil. Som nævnt er Peirce ikke enig med Kant i, at konklusionen ikke fremviser mere, end der allerede ligger i præmisserne. Det er nok sandt hvad simple syllogismer angår, men hvad mere komplicerede forhold – som netop dem vi afbilder i diagrammer – angår, er det ikke tilfældet. Diagrammets ratio er netop, at ved eksperimenteren²¹ med det kan der vise sig noget, der ikke fremgår af de direktiver, der er tilstrækkelige til at konstruere det, som det hedder. Logik og matematik er derfor, siger Peirce, eksperimentelle videnskaber; de kortlægger åndens dybder ved eksperimenteren på diagrammer, ligesom empiriske eksperimenter kortlægger naturen. Han skelner mellem to former for domme ud fra diagrammer – de korolla-

riale, hvor konklusionen nås ved betragtning af diagrammet alene, og de teorematisk – svarende til matematiske og logiske beviser, hvor manipulation af diagrammet er nødvendig (CP 2.267). En vigtig kommentar hertil er, at man ikke på forhånd kan sige noget udtømmende om, hvorledes diagrammet kan manipuleres; den store logiker eller matematiker er netop karakteriseret ved genialt at kunne gribe til nye uforudsete manipulationer. Experimentet på diagrammet svarer til at deducere (nogle af de) mulige konsekvenser af den hypotese, diagrammet illustrerer; denne eksperimenteren er derfor central i enhver tankeproces, for så vidt som denne altid vurderer en hypotese.²² Hvorfor noget overhovedet således »kan skjules« i genstanden er noget Peirce blot forudsætter ud fra sin erfaring med diagrammer – men ligesom hos Cassirer kan vi se dette som en »fænomenologisering« i forhold til Kant: genstanden er hel, viser os kun visse aspekter, men ud fra en rendyrkning af disse kan vi eksperimenterer os frem til indsigten i nye. Dette nye kan jo ikke forstås som en genstandens egenudvikling, og »det skjulte« i genstanden må derfor have fænomenologisk karakter: det var for os ikke evidenter, men bliver det i diagrammet. At den viden, der fordres for at konstruere diagrammet ikke udtømmer det²³ er således afgørende for dets karakter af tænkemaskine – og demonstrerer hvor langt Peirce står fra en pragmatisme, der forestiller sig, at genstanden ikke er mere end sin konstruktion. Ved konstruktionen opnår man kontakt med en ideal genstand²⁴, der besidder sine egne determinationer, som man så experimentelt kan kortlægge. Diagrammet er således overhovedet centralt, fordi alt hvad der foregår i det qua ikon er, eller potentielt kan blive, evidenter – det udgør således hos ham den evidenskategori, der er central i enhver fænomenologi.

Et andet spørgsmål end experimentet på diagrammet udgør så dets applikation på konkrete eksisterende forhold. Diagrammet er idealt, det er dannet ud fra en (symbolsk) hypotese, opstillet ved »abduktion«, der styrer dets ikoniske opbygning, og ligesom deduktionerne ud fra det angår det derfor kun ideelle forhold. Diagrammet arver overhovedet ved sin kontinuerte opbygning (jvf. det typiske diagram, tegnet af linjer og punkter på et ark papir) kontinuets generalitet; det konkrete diagram er naturligvis kun et token for den generelle type, der er det egentlige diagram (der ligesom hos Kant således heller ikke kan forestilles i sig selv). Det konkret eksisterende og dets andetheder må det generelle og hypotetiske diagram søges forbundet med ved induktion; en første forbindelse kan det have ved deiktisk benævnelse af visse af dets elementer – manipulationen af det afslører (visse af) hypotesens mulige konsekvenser, og på dem kan så måles hvilke klasser af konkrete tilfælde det kan appliceres på.

Hvilke konkrete tegn, der egentlig er diagrammer, kan måske kaste lidt yderligere lys over begrebet. Geometriske diagrammer, der reducerer fysiske, matematiske, logiske og andre forhold til streger der forbinder punkter og figurer er selvfølgelig prototypiske, men for Peirce er algebra

lige så centralt et eksempel. Algebraiske ligninger er også diagrammer, fordi man ved manipulation af dem kan lære andet og mere end de fremviser og de følgelig derfor må besidde lighed med det sagforhold, de fremstiller. Et vigtigt sted konstaterer Peirce, at også sætningssyntaksen er et diagram (i polemik mod logikere, der henviser til deres egen diskursive fremstillingsform for at modbevise, at logik skulle være diagrammatisk)²⁵ – den er diagrammatisk, for så vidt som den har karakter af generelle rhemer, når udfyldelsen med forskellige nominer abstraheres bort. Sætningens diagrammatik, Peirces berømte relationslogik, gør således Peirce til valensgrammatikkens opfinder, adskillige tiår før Tesnière, et rhema som »__ giver __ til __« angiver jo simpelthen et trivalent verbum, hos Peirce et syntaktisk diagram.

Peirces omfattende teori udvider således Kants intuition om skemaet tog giver det en helt central plads, hvor det bliver selve mulighedsbetingelsen for afprøvelsen af abduktive hypoteser ved deduktion og derfor selve den hypotetiske tænknings redskab. Uden diagrammer ingen tænkning.

Neokantiansk semiotik: signifiéens indre arkitektur

Vi har allerede noteret den formelle lighed mellem den symbolske prægnans' og diagrammets status i de to neokantianeres teorier. I begge tilfælde er der tale om en forbindelse mellem noget forestilleligt og noget begrebsligt, hos Cassirer »sinnlich« og »geistig«, hos Peirce ikonisk og symbolsk – og i begge tilfælde er der tale om at de to har karakter af urfænomener, som fortsat undersøgelse kan dissekere ny betydning frem af – omend der består den forskel, at diagrammet for Peirce i princippet har rent idealiseret karakter; det er så at sige allerede ved abduktion ekstraheret forsøgsvis fra fænomenet. Cassirers prægnansbegreb deler ikke diagrammets *konstruerethed*; det er snarere en art spontant optrædende protodiagram i perceptionen. Men en art ekstrahering må altid-allerede være sket hos Cassirer, hvor selve prægnansbegrebet indikerer, at det gestaltistisk træder frem på en uprægnant baggrund.

Men der er også en vigtig forbindelse mellem disse to skema-begreber og de tos kulturoptimisme²⁶. Ligesom Cassirer ser skematismen som motoren i sin sækulariserede hegelianismes tre trin, som det der driver kulturens dannelse opad, så er de diagrambårne symboler for Peirce afgørende i forskerfællesskabets vandring mod sandheden; symbolet er et privilegeret tegn, for som det hedder hos Peirce, »symbols grow«; det er dem, der tillader argumentets indstiftelse af nye vaner og derfor forudsætningen for videnskabens vækst; et rent ikon uden symbolsk vejledning ville forblive en spændingsløs mulighed.

Således kunne der indvarsles en stor neokantiansk forbrødring mellem de to? – begge ser symbolbegrebet som det afgørende erkendelsesværk-

tøj, der gør kollektiv kulturdannelse mulig, og i begge tilfælde er mulighedsbetingelsen for denne kultiverende effekt dets binding til skematismen og dens medierende funktion mellem tanke og sansning. Der er i den foreliggende, begrænsede sammenhæng kun skitseagtigt peget på centrale punkter i de to hver for sig omfattende tankebygninger, men sluttelig kan der peges på nogle konsekvenser, der kan drages i forhold til den aktuelle semiotik.

Den neokantianske semiotik indebærer en afgørende fordel frem for forskellige saussurianske forestillinger om semantik. Saussures elskede strukturelle tegndefinition, hvor signifiant og signifié defineres ved henholdsvis lydbillede af udtrykket og forestillingsbillede af indholdet giver en fattig semantik, for så vidt hele problemet om signifiéens definition hensvæver i det dunkle; selv en afpsykologisering af Saussure hjælper ikke noget, når først man går ud fra denne definition. Man sætter ordlyden »træ« over for en tegning af et træ, og denne tegning indeholder hele skematismens problem snarere end den løser det. For hvorledes forklarer dette, at denne tegning er en *general* tegning, der repræsenterer millioner af træer, der ikke er identisk med det og på mange punkter slet ikke ligner det? Det er naturligvis kun muligt på grund af en skematisme, der forbinder begreb og anskuelse og dermed behandler signifiéens »dobbeltnatur«. Hele dette intrikate kategoriseringsproblem forbundet med det erkendelsesteoretiske spørgsmål om videns objektivitet, der optager den neokantianske semiotik, er ladet ude af syne af saussurismen, deraf sikkert også de notorisk utilstrækkelige semantikker, den giver anledning til (cf. fx. Greimas' ide om at definere semantik ved jakobsonske modsætningspar, der i princippet er arbitrært benævnt og derfor forbliver kantianske »blinde begreber«). Forbundet hermed er også mange saussuristiske semantikkers opgivelse af forpligtelsen på at indtænke videnskabens spørgsmål – hvorledes er det tænkeligt, at visse diskurser kan påberåbe sig indsigter af en vis objektivitet? Denne forpligtelse for tanken opgives, ofte med jubel, af de naive apologeter (fx. dekonstruktionisterne) for »tegnets arbitraritet«, der dogmatisk²⁷ fejlslutter fra det (oftest) arbitrære forhold mellem sprogligt udtryk og indhold til at alle andre sproglige forhold, således også signifiéens indre opbygning, skulle være arbitrære. Denne opgave søges heroverfor løftet af de neokantianske semiotikker.

Skulle man rejse en kritik mod den kantianske semiotik, måtte den komme fra fænomenologisk hold. Kant er naturligvis klassisk skydeskive for fænomenologer af mange sorteringer med hans substanssky forsøg på at foreskrive erkendelsen et sæt kategorier ekstraheret af syllogismen – langt fra fænomenologernes intention om en sensibel beskrivelse af det givne. De her behandlede neokantianere er imidlertid hver på sin måde adskilligt mere sensible end læremesteren og inddrager adskillige fænomenologiske temaer (Cassirers 'livsverden' af *Ausdrücke* og genoptagelse af substans- og tingsbegreberne som centrale fænomenkategorier, hans sensibilitet over for sprog, kunst og myte; Peirces omfattende ikon-

begreb, hans »sagnære« relationslogik²⁸ og diagrammet som eidetisk variation). Snarere kunne man sige, at der kaldes på en Auseinandersetzung af den neokantianske semiotik med de mere eller mindre explicit fænomenologiske semiotikker, fra Husserl over Merleau-Ponty til den kognitive semantik. Denne konstatering bringer os imidlertid til kanten af denne artikel.

En tak til Claus Emmeche og Simo Køppe for konstruktiv kommentar.

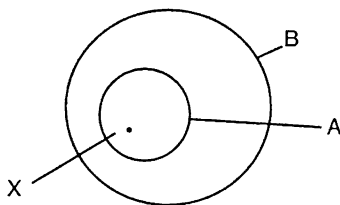
NOTER

1. Undertitlen spiller på René Thoms radikale krav til sprogvidenskaben: en sprogteori, der indebærer en teori om erkendelsen.
2. Omend disse lingvister gennemgående er enige i den amerikanske forestilling om som pioner at bygge det lille hus på prærien helt fra grunden og derfor kerer sig lidet om deres tænkings forudsætninger i europæisk idehistorie.
3. En mindre citeret version lyder, at begreberne er som fyrsten og det sanseligt forestillelige som folket; uden fyrste er folket som dyrene, der kun nødtørfigt kan klare sig med instinkter, men uden folk formår fyrsten overhovedet intet. Denne metafor gør endog anskuelsen mere basal end forstanden. (Kant 1798, p. 505).
4. Ifølge Sørensen 1963 (93) er Kant den første, der anvender symbolbegrebet på denne måde, i kontrast til Leibniz', Wolffs og andres brug af det om abstrakte, logiske sprogbrug (en brug som vi naturligvis også kender frem til i dag, fx. i udtrykket »symbolmanipulation« om den funktionalistiske del af kunstig intelligens-forskningen).
5. Heri genfinder vi en afgørende egenskab ved Peirces symboler, der ikke i sig selv er ikoniske og har betydning.
6. Hhv. gebærder, skrifttegn, tonetegn, chiffre (tegn aftalt mellem få), standstegn (fx. våbenskjolde), tjenstlige tegn (fx. uniformer), ærestegn (fx. ordner), skamtegn (fx. brændemærker).
7. Omend man selvfølgelig filosofihistorisk plejer at begrænse brugen af betegnelsen til de tyske kantianere fra omkring 1870-1930 med Cassirer som den sidste store repræsentant. Sagligt set er der imidlertid intet til hinder for at bruge betegnelsen også om Peirce, der holder Kant for at være »the King of thought«.
8. Omend han forbliver en veldresseret kantianer, for så vidt han ikke lader denne historiske udvikling blive til en dialektik med Aufhebung og alle de dermed forbundne totalitære hegelske konsekvenser.
9. Jvf. brevvekslingen mellem Husserl og Cassirer i 1925 (Husserl 1994), hvor Husserl i anledning a læsningen af bd. II af *PdsF* roser Cassirer for at have beriget Marburgerskolen med en »grosse und echte prägnomenologische Problematik«, ja endog for i hans Husserl-henvisninger at vise »eine Tiefe des Verständnisses, die ich selbst bei meinen 'Schülern' selten gefunden habe«, omend Husserl ikke undlader at påpege, at »Historische Genesis steht aber unter Wesensgesetzen.« I sit svar lover Cassirer yderligere beskæftigelse med »Grundfragen der Phänomenologie« i *PdsF* III, men der findes desværre ingen brevvæksling herom mellem de to.
10. Begrebet »prægnans« er indført af Wertheimer 1914 til at beskrive former, der tiltrækker perceptionens organiseringssevne mere end andre, således at perceptionen fx. spontant er i stand til at fuldende perceptionen af en ufuldendt version af en prægnant figur. Begrebet blev siden overtaget af andre Gestalt-

teoretikere – Köhler, Koffka, Kanisza mfl., og indtager en helt central plads i Gestaltteorien, samtidig med at det ofte er blevet kritiseret som eet af dennes afgørende svage punkter, fordi det enten er svagt eller cirkulært defineret:

»The concept of *Prägnanz* or goodness is central in gestalt theory, but it is also the concept that has offered the most frequent and best point of attack for critics« (Kanisza, cit. fra Hüppe 1984, s. 19). Denne dobbelthed af centralitet og vaghed dækker udmærket også Cassirers brug af ordet; spørgsmålet er om ikke vagheden er iboende, cf. vagheden i tilknytning til diagrammet hos Peirce, se nedenfor.

11. Om Cassirers opfattelse af tid og rum i kontrast til Heideggers opfattelse af samme, se Stjernfelt 1995.
12. Ikon-index-symbol: tegn, der henviser til deres objekt i kraft af hhv. lighed, årsagsforbindelse, vane. Symbolbegrebet svarer således hverken til Kants (hvor det omtrent betyder »metafor«) eller Cassirers (hvor det betyder »tegn« generelt); hos Peirce er symbolet i traditionen fra Leibniz et tegn med abstrakt betydning. Vi kan ikke indenfor denne artikels rammer give nogen generel introduktion til Peirces doktrin, endsige hans semiotik. For en kort indføring, se for ordet i Peirce 1994; for mere udførlige indføringer litteraturoversigten bag i samme.
13. »But a general (fact) cannot be fully realized. It is a potentiality; and its mode of being is *esse in futuro*.« (CP 2.148).
14. Man kan således sige, at diagrammet reducerer sin genstand til (en delmængde af) de intelligible relationer, den er opbygget af. Diagrammet *er* på sin vis objektet, for så vidt som det er forståeligt. Derfor er det, at »... in the middle part of our reasonings we forget the abstractness in great measure, and the diagram is for us the very thing.« (CP, 3.362).
15. 15.»(...) habit is a generalizing tendency, and as such a generalization, and as such a general, and as such a continuum or a continuity.« (CP 6.204). For en matematikfilosofisk overvejelse over Peirces kontinuitetsteori, se Putnam 1992.
16. Det er derfor overhovedet vor måde at danne et begreb på: »A concept is the living influence upon us of a *diagram*, or *icon*, with whose several parts are connected in thought an equal number of feelings and ideas.« (CP, 7.467).
17. Skulle man illustrere slutningens tre trin ville det første vise A indeholdt i B; det andet det experiment at tilføje C og det tredje den evidente konstatering, at C indeholder A. Grunden til at vi her har valgt dette tidlige eksempel er dels, at det i sin simpelhed meget vel illustrerer Peirces diagrammatik - men dels også, at det tillader os en sammenligning med skema-opfattelsen i dele af aktuel kognitiv semantik. Her argumenterer George Lakoff nemlig ud fra en på mange måder analog figur, at det såkaldte »beholder-skema« redegør for logiske domme. Det følgende skema antages således at redegøre for den logiske slutning »Alle A er B; X er A; altså er X B« – fx. i den velkendte udfyldning »Alle mennesker er dødelige; Sokrates er et menneske; altså er Sokrates dødelig«

idet vi »ser«, at det gælder, at »For all A, B, X, if CONTAINER(A) and CONTAINER(B) and IN(A,B) and IN(X,A), then IN(X,B)« (Lakoff 1987, 141).

(En tilsvarende deduktion mener Peirce også er omfattet af hans skema, der topologisk svarer til Lakoffs, omend det fortolkes intensionelt i modsætning til Lakoffs extensionelle tolkning. Den intensionelle tolkning »spejlvender« skemaet; herefter ville den *yderste* cirkel svare til den dødelige Sokrates, fordi han indebærer *flest* bestemmelser). Lakoff anfører andetsteds i forbindelse med dette skema, og i sammenhæng med en argumentation for konnektionismen versus symbolparadigmet i kunstig intelligens, at slutningen i beholderskemaet foregår som følger »Vi 'ser' nu øjeblikkeligt, uden at udføre nogen logisk deduktion, at X er i B.« (cit. fra May 1992, 66). Michael May, hvis Ph. D. afhandling om diagrammetisk tænkning har været en inspiration for nærværende artikel, fremfører en perspektivrig kritik af Lakoffs synspunkt: »Lakoff går her for vidt ved at antage, at vi direkte kan *se*, snarere end *indse*, via en logisk slutning, konklusionen i en skematisk struktur.« (ibid.). Lakoff forestiller sig, at den »syllogistiske effekt« kan opnås helt uden manipulation af symboler. Denne ide optræder hos Lakoff som en del af hans generelle opgør med den logiske semantik i amerikansk filosofi og lingvistik, men synes at være farvet af denne opposition, så at han rabiat kan forestille sig at komme løs af enhver symbolicitet. Denne forestilling kritiserer May skarpt med fuld ret og konstaterer peirciansk, at skemaet altid fordrer symbolske definitioner. Forskellen mellem Lakoffs kognitive semantik og Peirces diagramlære er herefter, at den første forestiller sig, at det logiske niveau er en art mystificerende overfladeniveau, der kan skrælles væk, så at al ræsonneren nu kan foregå i forestillings-skemata - medens den symbolske determination af skemaerne for Peirce er uundværlig. Man kunne derfor også foreslå, at den altid, implicit og miskendt, er tilstede hos Lakoff; beholder-skemaet forudsætter netop egenskaber, der ikke beskrives i den nøgne topologi (at genstande fx. ikke osmotisk kan sive fra A til B under betragtningen) og som derfor må tilføjes symbolsk. Michael May foreslår herudfra en perspektivrig spaltning af skema-begrebet i to: en logisk-topologisk del versus en fysisk-geometrisk. Den samme skelnen argumenterer han for kan redegøre for forskellen mellem et skema, der blot konstaterer, at noget er »i« noget andet, og eet, der konstaterer at dette noget derfor »ikke kan komme ud«, »beskyttes af beholderens grænser« og så videre, fordi dette sidste tilføjer en materiel bestemmelse til den formelle topologiske beholder. May har givetvis ret i denne skelnen, men spørgsmålet er, om den ikke dækker over endnu subtilere distinktioner. Thi bag Mays forslag ligger jo implicit et husserlsk formal/material hylemorfistisk skel, som vi har set Cassirer kritisere. Man kunne stille spørgsmålet om, hvorvidt den fysisk-geometriske intuition tager (behøver at tage) alle de fysiske karakteristika ved beholderen med (og det uanset om vi med fysik her taler videnskab eller common-sense naiv fysik). Et skema, i hvilket der er tilladt enheder at bevæge sig rundt ifølge pile, skal ganske rigtigt operere med bevægelse og en eller anden forestilling om kraft, der fremkalder den - men det behøver ikke operere med at genstande fx. ikke er punktformede (hvad de jo fysisk aldrig er), ligesom det ikke behøver at operere med, at der eksisterer flere slags kræfter (at beholderen fx. er i et tyngdefelt, så genstande ikke kan falde »ovenud« af den). Det synes snarere at være tilfældet, at hver enkelt fysisk egenskab tilføjer et yderligere formelt beskriveligt træk til det nøgne topologiske skema. Herved ville vi få et cassirersk »kontinuum« installeret mellem form og materie, og herved ville vi få en pluralitet af forskellige skemaer, alt efter »hvor meget« og hvilken fysik de tager med i deres formalisering - i peirciansk terminologi bestemt af, hvilke symbolske determinationer, der lægges på ikonet.

18. Peirce sammentænkter således Kants krav om forestillelighed med logikkens krav om sandhed i kraft af sit fænomenologiske evidens-begreb: »Now necessary reasoning makes its conclusion *evident*. What is this »Evidence«? It consists in the fact that the truth of the conclusion is *perceived*, in all its genera-

lity, and in the generality the how and why of the truth is perceived. What sort of a Sign can communicate this Evidence? No index, surely (...) No Symbol can do more than apply a »rule of thumb« resting as it does entirely on Habit (including under this term natural disposition); and a Habit is no evidence. (...) It is true that ordinary Icons, - the only class of Signs that remains for necessary inference, - merely suggest the possibility of that which they represent, being percepts *minus* the insistency and percussivity of percepts. (...) It is, therefore, a very extraordinary feature of Diagrams that they *show*, - as literally *show* as a Percept shows the Perceptual Judgment to be true, - that a consequence does follow, and more marvellously yet, that it *would* follow under all varieties of circumstances accompanying the premisses. It is not, however, the statical Diagram-icon that directly shows this; but the Diagram-icon having been constructed with an Intention, involving a Symbol of which it is the Interpretant (...) which Intention, like every other, is General as to its Object, in the light of this Intention determines an Initial Symbolic Interpretant. Meantime, the Diagram remains in the field of perception or imagination; and so the Iconic Diagram and its Initial Symbolic Interpretant taken together constitute what we shall not too much wrench Kant's term in calling a *Schema*, which is on the one side an object capable of being observed while on the other side it is General (...) in the usual sense of general as to its object.« (Peirce 1976, 318).

19. Peirces metaforbegreb finder en lighed mellem tegn og objekt i noget andet, dvs. det diagram, det indeholder, lokaliseres i et andet tegn, som det har en generel forbindelse til. Metaforbegrebet hos Peirce er således det, der svarer til Kants symbolbegreb, medens Peirces symbolbegreb snarere svarer til Kants begrebs-begreb.
 20. Også på dette punkt er Peirce således enig i Duns Scotus' doktrin, at det eneste reale er unika (res), et generelt objekt har en anden eksistensmodus som *ens rationis* uden derfor at være subjektivt. Heri minder Peirce således om den østrigske Brentano-skole og dens tendens til »reisme«, cf. Smith 1994.
 21. Om experimentet hedder det, at »The Diagram sufficiently partakes of the percussivity of a Percept to determine (...) a state [of] activity in the Interpreter, mingled with curiosity. As usual, this mixture leads to Experimentation. It is the normal Logical effect; that is to say, it not only happens in the cortex of the human brain, but must plainly happen in every Quasi-mind in which Signs of all kinds have a vitality of their own. Now, (...) certain modes of transformation of Diagrams of the system of diagrammatization used have become recognized as permissible. (...) Some circumstance connected with the purpose which first prompted the construction of the diagram contributes to the determination of the permissible transformation that actually gets performed. The Schema *sees*, as we may say, that the transformate Diagram is substantially contained in the transformand Diagram, and in the significant features to it, regardless of the accidents. (...) The transformate Diagram is the Eventual, or Rational, Interpretant of the transformand Diagram, at the same time being a new Diagram of which the Initial Interpretant, or signification, is the Symbolic statement, or statement in general terms, of the Conclusion. By this labyrinthine path, and by no other, is it possible to attain to Evidence; and Evidence belongs to every Necessary Conclusion.« (Peirce 1976, 318-9).
- Således er det simpelthed ukorrekt, hvad Derrida skriver i Grammatologien, at Peirces fænomenologi har et fortrin for Husserls ved ikke at indebære noget nærværs-begreb: evidensbegrebet udgør, som hos Husserl, nærværets mulighedsbetingelse (Derrida 1970, s. 115).
22. Peirce 1976, 314: »All necessary reasoning is diagrammatic; and the assurance furnished by all other reasoning must be based upon necessary reasoning. In this sense, all reasoning depends directly or indirectly upon diagrams.« Som

- man ser, har også diagram-experimentet en essentiel fænomenologisk karakter; det svarer i flere måder til Husserls forestilling om »eidetisk variation«, der sonderer grænser for og konsekvenser af en given forestilling.
23. Peirce bruger forskellige vendinger om dette forhold; eet sted hedder det, at »... new relations are discovered among its parts, not stated in the precept by which it was formed ...« (CP 3.560). Et andet sted hedder det tilsvarende om de afledte sandheder: »Everything is involved which can be evolved.« (CP 4.86) - underforstået, at det ikke kan kortlægges på forhånd. Et tredje sted som vi allerede har citeret lyder formlen »... by the direct observation of it other truths concerning its object can be discovered than those which suffice to determine its construction.« (CP 2.279). Et fjerde: »In science, a diagram or analogue of the observed facts leads on to a further analogy.« (CP 1.367) Et femte, at man »... perceives in the parts of that diagram relations not explicitly mentioned in the premisses.« (CP 1.66). Et sjette: »For mathematical reasoning consists in constructing a diagram according to a general precept, in observing certain relations between parts of that diagram not explicitly required by the precept ...« (CP, 1.54). I alle tilfælde er ideen, at konstruktionen er en adgang til et objekt, der eksisterer i sig selv, hinsides det konstruerede; konstruktionen er så at sige kun en husserlsk *Abschätzung* af genstanden, som kan bringes til at vise andre sider af sig selv. En forvirrende vending er, at Peirce nogle gange taler om konstruktionen som om den var enestående, som om der kun gaves en enkelt måde at konstruere et givet diagram på; vi skal snarere forestille os, at der gives flere måder at konstruere et givet ideelt objekt på (med tilsvarende forskellige skjulte sider).
 24. Heraf også Peirces antipsykologisme som han deler med Frege og igen med Husserl: skellet mellem *Thinking* - som »operation of the mind« - og den logisk objektive *Thought* som tænkningen behandler. (Peirce 1976, 314).
 25. CP 4.544.
 26. En yderligere forbindelse mellem disse to, der muligvis ville kunne kaste lys over dette, er begges optagethed af Schelling; en redegørelse herfor falder uden for denne artikels rammer.
 27. Det er interessant at konstatere, at den skeptiske hyldest til arbitraritetsforestillingen således grunder sig på en dogmatisme - den rationalistiske skødesynd par excellence ...
 28. Samt hans kritik af Kants skel syntetisk/analytisk, der lader alle helheder for forestillingsevnen være et resultat af åndens synteseaktivitet. Her hedder det, helt i tråd med Cassirer, at »Kant gives the erroneous view that these ideas are presented separated and then thought together by the mind. This is his doctrine that a mental synthesis precedes every analysis. What really happens is that something is presented which in itself has no parts, but which nevertheless is analyzed by the mind, that is to say, its having parts consists in this, that the mind afterwards recognizes those parts in it.« (CP 1.384).

LITTERATUR

- BOLER, J. (1963): *Charles Peirce and Scholastic Realism*, Seattle.
- CASSIRER, E. (1923-29): [PdsF] *Philosophie der symbolischen Formen* I-III, Darmstadt 1954.
- CASSIRER, E. (1927): »Das Symbolproblem und seine Stellung im System der Philosophie«, in *Symbol, Technik, Sprache*, Hamburg 1985.
- CASSIRER, E. (1938): »Zur Logik der Symbolbegriffs«, in *Wesen und Wirkung des Symbolbegriffs*, Darmstadt 1956.
- CASSIRER, E. (1945): »Structuralism in Modern Linguistics«, *Word*, vol. I, nr. II,

- DERRIDA, J. (1967): *Om grammatologi*. Kbh. 1970.
- EISELE, C. (1979): *Studies in the Scientific and Mathematical Philosophy of Charles S. Peirce*, The Hague.
- HÜBBE, A. (1984): *Der Prägnanz. Ein gestalttheoretischer Grundbegriff*, München.
- HUSSERL, E. (1900): *Logische Untersuchungen*, Tübingen 1980.
- HUSSERL, E.: *Briefwechsel*, bd.V, Dordrecht 1994.
- KANT, I. (1781): [*KdrV*] *Kritik der reinen Vernunft*, Hamburg 1956.
- KANT, I. (1790): [*KdU*] *Kritik der Urteilkraft*, Hamburg 1974.
- KANT, I. (1798-1800): *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht*, in Werkausgabe XII, Frankf/M 1964.
- MAY, M. (1992): *Kognitiv semantik og diagrammatisk tænken: fra intuition til formalisering*, Ph.D. afhandling, Working Papers in Cognitive Science, RUC.
- PEIRCE, C. S. (1933-1958): [*CP*] *Collected Papers I-VIII* Camb.
- PEIRCE, C. S. (1976): »Prolegomena to an Apology for Pragmatism«, in *The New Elements of Mathematics*, vol. IV, The Hague.
- PEIRCE, C. S. (1992): *Reasoning and the Logic of Things*, Camb. Mass.
- PEIRCE, C. S. (1993): [*W*] *Writings of Charles S. Peirce*, V, Bloomington.
- PUTNAM, H.: »Comments on the lectures«, in Peirce 1992.
- SMITH, B. (1994): *Austrian Philosophy*, Chicago.
- STJERNFELT, F. (1992): *Formens betydning*, Kbh.
- STJERNFELT, F. (1995): »Looks Like Rain. Lille note om avalens, poesi og totalitarisme«, *KRITIK* 114, Kbh.
- STJERNFELT, F. (1995): »Den dovne og den sløve. Cassirer-Heidegger debatten som et prisme for modsætningen mellem erkendelsesteori og livsfilosofi«, in *Slagmark* 24. (udk.).
- STJERNFELT, F.: »The Concept of Nature in Kant« (upub. arbejdspapir).
- SØRENSEN, B. A. (1963): *Symbol und Symbolismus in den ästhetischen Theorien des 18. Jahrhunderts und der deutsche Romantik*, Kbh. 1963.